

ЗАМОНАВИЙ ТАРҒИБОТ ТИЗИМЛАРИНИНГ ГЕОСИЁСИЙ МАНИПУЛЯЦИЯ ВОСИТАСИ СИФАТИДА ШАКЛЛАНИШИ.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14543922>

Р.Р.Рустамов

Қарши муҳандислик иқтисодиёт
институти, фалсафа фанлари бўйича
фалсафа доктори (PhD), доцент.

Аннотация: Мақолада замонавий тарғибот системаларининг ўзига хос хусусиятлари таҳлил қилинади ва уларнинг таркиби, асосий вазифалари аниқлаб берилади. Муаллифнинг фикрига кўра, бугунги кунга келиб, улар геополитик мақсадларга хизмат қиладиган механизмга айландилар.

Таянч сўзлар: тарғибот, замонавий тарғибот системалари, тарғибот субъекти, молиявий асослари, тарғибот вазифалари

Янги асрга келиб, барча тарғибот типларининг характери тубдан ўзгар-ди. Унинг ижтимоий аҳамияти ортди, мақсадлари янгича мазмун касб этди, қўлланилиши кўлами кенгайди ва турли ижтимоий гуруҳлар, сиёсий кучлар мақсади йўлида умумсайёравий миқёсда қўлланиладиган қудратли воситага айланди. Бу ўз-ўзидан юз бергани йўқ, албатта. Тарғибот системасидаги ўзгаришлар қатор ижтимоий жараёнлар, тенденциялар, омиллар таъсирида содир бўлди. Улар орасида ХХІ аср бошларига келиб нихоятда кескинлашиб кетган геополитик рақобат ҳал қилувчи аҳамият касб этди. Бинобарин, тарғибот системасидаги ўзгаришларни аниқлаш учун уни ХХІ аср бошларидаги геополитик рақобат контекстида таҳлил қилиш зарур бўлади. Бунинг учун эса, энг аввало, геополитик кучлар ўртасидаги рақобатнинг кескинлашишига олиб келган сабаблар ва унинг оқибатлари ўрганилмоғи лозим.

Геополитик кучлар деганда жаҳонда кечаётган жараёнларга таъсир кўрсатишга, уларни ўз манфаатлари сари буриб юборишга, турли минтакалардаги мавқеини оширишга уринган куч марказлари назарда тутилади. Бундай кучлар кишилиқ жамияти тараққиётининг барча даврларида мавжуд бўлган. Шу нуқтаи назардан баҳолаганда, инсоният тарихи турли геополитик кучлар ҳукм сурган геополитик даврларнинг изчил алмашинуви жараёнидир. Хусусан, Қадимги дунёда Рим ва Карфаген геополитик кучлар сифатида тарих саҳнига чиққан бўлса, ўрта асрларда улар ўрнини Шарқ ва Ғарбда юзага келган қудратли империялар эгаллади. Янги замонда Испания, Португалия ва

Голландия, кейинроқ эса Англия, Франция ва Швеция ана шундай кучлар туркумига кирди. XX асрга келиб, геополитик кучларнинг бир блокка бирлашиши урф бўлди. Масалан, аср бошида Германия, Австро-Венгрия ва Италия Учлик иттифоқига бирлашиб, қудратли геополитик блокни ташкил этган бўлса, Франция, Англия ва Россия иштирокида тузилган Антанта муҳолиф геополитик блок сифатида юзага келди. Иккинчи жаҳон уруши арафасида Германия ва унинг иттифокдошлари бир геополитик блокка, СССР, АҚШ, Англия ва уларнинг иттифокдошлари иккинчи геополитик блокка бирлашдилар. Иккинчи жаҳон урушидан сўнг қарийб ярим аср мобайнида “икки қутбли дунё” номини олган давр ҳукм сурди. Бу давр СССР ва АҚШнинг геополитик рақобати остида кечди.

Барча даврларда геополитик кучлар “дунёни бўлиб олишга”, ўз таъсирлари остида турган минтақаларни аниқ белгилаб олишга, турли минтақаларда ўз тараққиёт моделлари ва қадриятлари системасини тарғиб қилишга уриниб келдилар. Геополитик кучларнинг жаҳондаги таъсир доиралари, ўзаро муносабатларнинг фундаментал қоидалари турли ҳужжатларда қайд этилди. Масалан, геополитик кучлар нисбати, улар орасидаги ўзаро муносабатларнинг қоидалари 1814-1815 йилларда Вена Конгрессида, 1919 йилда Версаль шартномасида, 1945 йилда Потсдам шартномасида қайд этилди. Бироқ ҳар сафар бу ҳужжатлар томонлардан бирининг иродаси билан бузилиб, пировардида жаҳондаги геополитик мувозанат бузилиб турди.

Йигирманчи асрнинг иккинчи ярмида жаҳондаги геополитик вазият яна ўзгарди. Европа Иттифоқининг қарор топиши, СССРнинг емирилиши, Хитойдаги ижтимоий тараққиёт характерининг ўзгариши ва шу каби қатор воқеалар таъсирида геополитик кучларнинг янги конфигурацияси юзага келди. Бугунги кунда уч асосий геополитик блок фаолиятининг фаоллашгани кўзга ташланади:

- а) АҚШ ва Буюк Британия;
- б) Европа Иттифоқи;
- в) Россия-Хитой иттифокчилиги.

Бунга қўшимча қилиб шуни айтиш керакки, кейинги йилларда Лотин Америкасидаги етакчи мамлакатлар, “Осиё йўлбарслари” номини олган давлатлар ҳам мустақил геополитик куч сифатида майдонга чиқмоқдалар.

Мазкур геополитик кучларнинг асосий мақсадлари қуйидагилардан иборат бўлиб қолмоқда: а) жаҳондаги жараёнларни ўз манфаатларига мос равишда ўзгартириш ва қулай вазиятни юзага келтириш; б) бошқа геополитик кучлар ижтимоий-иқтисодий тараққиётини назорат остида сақлаш.

Геополитик блокларнинг манфаатлари тўқнашиб қолган минтақаларда иқтисодий тараққиёт суръатлари пасаймоқда, ижтимоий вазият издан чиқиб кетмоқда, кишиларнинг турмуш шароитлари ёмонлашмоқда. Кейинги саккиз йилда шундай вазият Тунис, Ливия, Миср, Иордания, Сурия, Ироқ, Ливан, Йемен, Афғонистон, Украина, Молдова ва бошқа мамлакатларда кузатилди. Мамлакатларнинг реал мустақиллигини асраш, уни геополитик кучлар таъси-ри остига тушиб қолишдан сақлаш масаласи барча давлатларнинг стратегик вазифасига айланмоқда.

Геополитик кучлар ўртасидаги мувозанатнинг бузилишига ҳар сафар умумсайёравий таъсир кучига эга у ёки бу ижтимоий воқеа сабаб бўлади. Бизнинг давримизда ана шундай жараён вазифасини 2008 йилда аввал АҚШда бошланиб, сўнгга бутун дунё мамлакатларини қамраб олган жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози ўтади.

Умуман олганда, инсоният тарихида ижтимоий инқирозлар ниҳоятда кўп бора содир бўлган. Оксфорд университети профессори Ф.Кейнинг фикрига қараганда, илк ижтимоий инқироз эрамыздан аввалги 88-йилда Рим империясида рўй берган.¹ Мутахассислар XX асрда юзага келган ўнга яқин инқирозни тилга оладилар. Масалан, 1900-1903 йилда Европанинг ривожланган мамлакатларида содир бўлган ижтимоий-иқтисодий инқироз ишлаб чиқариш даражасининг кескин пасайиб кетишига сабаб бўлди. АҚШ да “Буюк депрессия” номини олган инқироз 1929-йилда бошланиб, ўн йил давом этди ва аста-секинлик билан Канада, Буюк Британия, Германия ва Франция саноатига ҳам салбий таъсир кўрсатди. Россияда 1923 йилда саноат ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг нархлари орасидаги номутаносиблик оқибатида юзага келган инқироз даҳшатли оқибатлар билан якун топди. Шунингдек, 1973 йилдаги нефть инқирози, 1997-1998 йиллардаги Осиё қимматбаҳо қоғозлар бозори инқирози ва шу кабилар ижтимоий тараққиёт суръатларига жиддий таъсир ўтказди. Бироқ улар орасида 2008 йилда бошланган ва асоратлари айрим мамлакатларда ва соҳаларда ҳанузгача тугал бартараф этилмаган жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози ўзининг кўлами, ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий оқибатлари билан айрича аҳамият касб этди.

“Ҳозирги кунда,- деган эди И.Каримов молиявий-иқтисодий инқироз-нинг илк даврида,- жаҳон иқтисодиёти сўнгги ўн йиллар давомида ривожла-ниш жараёнидаги энг қалтис даврни бошидан кечирмоқда. Жаҳон илк бор де-ярли барча мамлакатларга таъсир кўрсатган молиявий-иқтисодий инқирозга дуч

¹Қаранг: Гринин Л.Е. Об истории экономических кризисов. - Философия и общество, 2009, №1.- С.5.

келди.”¹ Мутахассислар мазкур инқирознинг турли сабабларини кўрсата-дилар. Табиийки, молиявий-иқтисодий инқироз қатор ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маънавий-маданий омиллар таъсирида юзага келди. Улар орасида биринчи навбатда АҚШ фуқаролари орасида истеъмолчилик кайфиятининг илдиз отиб борганини кўрсатиш керак.

Истеъмолчилик кайфиятининг вужудга келиши сабаблари Европа мамлакатларида XIX аср иккинчи ярмида содир бўлган ижтимоий жараёнлар билан боғлиқ. Бу мамлакатларда кўрсатилган даврда аҳоли норозилигининг ошиб кетиши, фуқаролар турмуш даражасининг пасайиши нафақат ҳукмрон доираларнинг алмашинувига, балки жамият иерархиясининг ҳам ўзгача тус олишига сабаб бўлди. АҚШ ҳукумати, йирик компаниялар ва концерн эгалари бу жараёнлардан тегишли хулосалар чиқардилар. Улар фуқароларнинг маиший эҳтиёжларини қондириш, уларни энг зарурий истеъмол маҳсулотлари билан таъминлаш масалаларига алоҳида эътибор бера бошладилар. Бундай индустриянинг вужудга келиши, бир томондан, мамлакатдаги барқарорликни таъминлашга хизмат қилса, иккинчи томондан компанияларнинг даромадлари миқдорини ҳам оширарди. Бунинг натижаси ўлароқ XX аср бошига келиб, шу пайтга қадар санокли кишиларгина фойдалана олган маҳсулотлар кундалик истеъмол маҳсулотларига айланди.

“Боз устига, Ғарбий Европа ва АҚШда кишиларнинг гедонистик интилишларини, истеъмолчилик кайфиятини оқловчи, улуғловчи таълимотлар ҳам ривожлана борди. Аниқ мақсадга бўйсундирилган фаолиятни ҳаётий стратегияга айлантириш, ақлни муваффақиятга эришиш тактикасини рўёбга чиқарувчи қадрият сифатида баҳолаш, борлиқ асосларини аниқлашга эмас, муаммовий ҳолатни бартараф этиш ва ижтимоий шарт-шароитларга мослашиш имконини берадиган услубларни излаб топишга интилиш, ҳақиқатни маълум манфаатга бўйсунадиган нисбий тушунча деб билиш, шахс ижтимоий мақомини яхшилашга хизмат қиладиган оқилona этикадан фойдаланиш, шахс эҳтиёж ва манфаатларини бирламчи қадрият деб билиш – инструментализм, операционализм, прагматизм, позитивизм (кейинчалик неопозитивизм, пост-позитивизм) каби таълимотларнинг ушбу принциплари инсоннинг оламга истеъмолчилик муносабатини асослаб берди, истеъмолчилик кайфиятининг кенг илдиз отишига пойдевор яратди.”¹ Истеъмолчилик Ғарб олами турмуш тарзини белгиловчи асосий мезонга айланди.

¹Каримов И.А. “Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари” мавзuidaги халқаро илмий-амалий конференцияси иштирокчиларига.// Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш – бизнинг олий мақсадимиз. Ж.17.-Т.:Ўзбекистон,2010.- Б.227.

¹ Худойбердиев Д. Истеъмолчилик психологияси: шаклланиши тарихи.// ҚарДУ хабарлари, 2017,№1.- 91-б.

Истеъмол маҳсулотлари индустриясининг шаклланиши, истеъмолчилик психологиясининг кенг тарғиб қилиниши Ғарб кишисини ҳамма нарсага истеъмолчилик муносабатида бўлишга одатлантирди, ҳатто маҳсулот нархи билан шахсий моддий-молиявий имкониятлар ўртасидаги номувофиқлик ҳам уни истеъмолчиликдан тўхтата олмайдиган бўлди –бундай вазиятда унга ёрдамга келадиган сон-саноксиз кредитлар системаси шакллантирилди. Уй-жой, автомобиль, қимматбаҳо буюмлар, жиҳозлар, техника воситалари ва ҳоказо-ҳоказолар кредитга харид қилинадиган бўлди.

Фуқаролар уй-жойга бўлган эҳтиёжларини ҳам истеъмолчилик кайфи-яти нуқтаи назаридан баҳолайдиган ва қондирадиган бўлдилар. Шахс молия-вий имкониятлари чекланган ҳолатларда бу эҳтиёжларни ипотека кредитлари эвазига қондириш борган сари авж олиб борди. Бунга жавобан АҚШ Федерал Заҳира Системаси 2000-2008 йилда истеъмолчиларга 500 дан ортиқ янги кредит шаклларини таклиф этди, кредит олиш имконини берадиган баллар миқдорини 800 дан 500 га қадар туширди, ҳатто 14 ёшга етган йигит ва қизларга ҳам кредит олишга рухсат берди. Уй-жойга бўлган талабнинг бундай қўллаб-қувватланиши уй-жой бозоридаги нархларнинг узлуксиз ошиб боришига замин яратди. Масалан, Бостонда 2002 йилда уй-жойнинг 1 м/кв 3 минг доллар турган бўлса, 2005 йилга бориб, 10 минг долларга чиқиб кетди. Айти пайтда қурилиш компаниялари ҳам банклар томонидан кредит маблағлари билан етарли даражада таъминланиб бордилар. Охир-оқибатда 2008 йилга келиб уй-жой бозорида таклифнинг талабдан устуворлиги юзага келди. “Домино” принципига мувофиқ, бу ҳол банклардаги маблағларнинг қайтмаслигига, ликвидлик даражасининг тушиб кетишига, банкларнинг банкрот бўлишига, умуммамлакат миқёсидаги моливий инқирознинг бошланиб кетишига, инқирознинг молия соҳасидан иқтисодиёт соҳасига ўтиб кетишига сабаб бўлди. Ярим йил ўтмасдан, АҚШ молиявий-иқтисодий инқирози бошқа мамлакатларни ҳам қамраб олди ва умумсайёравий тус олди.¹

Инқироз аянчли оқибатларга олиб келди. Барча йирик банклар, улар изидан қолган инвестицион банклар ҳар қандай кредит беришни тўхтатдилар. Бу ҳам қўплаб йирик банкларни ҳалокатдан қутқара олмади: бирин-кетин мазкур молиявий институтлар ўзларини банкрот деб эълон қила бошладилар. Тез орада инқироз молиявий соҳадан иқтисодиётга ўтди. Ишлаб чиқаришга, истеъмол маҳсулотларига ажратиладиган кредитлар миқдорининг кескин камайиши қўплаб гигантлар фаолиятига салбий таъсир кўрсатди. Масалан,

¹ Қаранг: Чориев С. И. Каримов асарларида ҳозирги замондаги геополитик мақсад-муддаолар талқини.// Ислон Каримов сабоқлари.- Қарши: ҚарДУ,2017.- 40-41-бб.

автомобиль харид қилиш учун бериладиган кредитларнинг тўхтатилиши Опель ва Форд каби автогигантлардаги ишлаб чиқариш ҳажмларининг сезиларли қисқаришига олиб келди. Молиявий инқироз анъанавий энергия манбалари бозорига ҳам таъсир кўрсатди: жаҳон бозорида 1 баррель нефтнинг нархи 147 доллардан 40 долларга қадар тушиб борди.

Энг эътиборлиси, молиявий-иқтисодий инқироз жаҳон иқтисодий кўрсаткичларининг пасайишига замин яратди. Масалан, жаҳон савдоси 2008-2009 йилларда 10 фоизга қисқарди. Барча ривожланган мамлакатларда ялпи миллий даромаднинг камайиши кузатилди. Тўғри, 2011 йилда вазият бирмунча ўнгангандек бўлди, бироқ шу йилнинг кузида бошлаган иқтисодий рецессия салбий динамиканинг яна узоқ муддат сақланиб қолишига сабаб бўлди.

Инқироз ҳам ривожланган, ҳам ривожланаётган мамлакатларда иқтисодий кўрсаткичларнинг пасайишига, кейин эса ижтимоий муаммоларнинг авж олишига олиб келди. Ҳатто АҚШ, Германия, Англия, Италия, Франция, Япония, Канада каби ривожланган мамлакатларда ҳам инқироз оқибатида фуқароларнинг реал даромадлари миқдори пасая бошлади, кўплаб ижтимоий дастурларнинг бажарилиши вақтинча тўхтатилди, фуқароларнинг мавжуд вазиятдан норозилиги кучайди, ишсизлик даражасининг ошиши кузатилди. Европа, Осиё, Африка ва Лотин Америкасидаги ривожланаётган мамлакатларда эса вазият мисли кўрилмаган даражада кескинлашди.

Ана шундай бир вазиятда ривожланган мамлакатлар орасида инқироз оқибатларидан кутулиш учун жаҳонда мавжуд бўлган иқтисодий, молиявий, айниқса энергетик ресурслардан ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга интилиш, жаҳондаги вазиятни ўз манфаатларига мос тарзда ўзгартиришга уриниш кайфияти кучайди. Геополитик майдондаги кучлар нисбати, геополитик блоклар ўртасидаги рақобатни тубдан ўзгартирди. Бугунги кунда бу рақобат жамият ҳаётининг барча соҳаларини қамраб олмоқда. Қизиғи шундаки, геополитик кучлар ўз манфаатларини рўёбга чиқариш билан чекланмасдан, уни замонавий тарғибот омиллари ва воситалари ёрдамида асослаб беришга интилолмақдалар.

Хулоса қиладиган бўлсак, 2008 йилда юзага келган молиявий-иқтисодий инқироз турли геополитик блоклар ўртасидаги ўзаро рақобатни бениҳоя кучайтирди. Асл муддаолари жаҳондаги етакчилиكنи қўлга киритиш, глобал жараёнларни ўз манфаатларига мутаносиб равишда ўзгартиришдан иборат бўлган геополитик кучлар янги асрда тарғиботни геополитик мақсад-муддаоларга эришиш воситаси сифатида қабул қила бошладилар. Чунончи, иқтисодий рақобатда тарғибот геополитик кучларнинг жаҳон иқтисодий саҳнидаги позицияларини асослаб бериш воситасига, сиёсий рақобатда -

уларнинг давлат белгилари, шакллари, сиёсий режимини сингдирувчи омилга, ижтимоий рақобатда - уларга мақбул турмуш тарзини тарғиб қилиш каналига, мафкуравий рақобатда - улар манфаатдор бўлган ғоя ва таълимотлар, анъана ва қадриятларни тарқатувчи қудратга айлантирилди

Фойдаланилган адабиётлар

1.Гринин Л.Е. Об истории экономических кризисов.- Философия и общество, 2009, №1.

2.Каримов И.А. “Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўл-лари ва чоралари” мавзуидаги халқаро илмий-амалий конференцияси иштирокчиларига.// Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш – бизнинг олий мақсадимиз. Ж.17.- Т.:Ўзбекистон,2010.

3.Худойбердиев Д. Истеъмолчилик психологияси: шаклланиши тарихи.// ҚарДУ хабарлари, 2017,№1.- 91-б.

4.Чориев С. И. Каримов асарларида ҳозирги замондаги геополитик мақсад-муддаолар талқини.// Ислом Каримов сабоқлари.- Қарши: ҚарДУ,2017.